

Є. В. ІГНАТЕНКО

<https://orcid.org/0000-0001-8048-2991>

ІСТОРИЧНІ ВІДОМОСТІ ПРО ГРЕЦЬКИЙ СПІВ В УКРАЇНО-БІЛОРУСЬКІЙ ЦЕРКОВНІЙ ТРАДИЦІЇ (XVI – XVIII століття)

Зібрано історичні відомості, що проливають світло на феномен грецького співу в україно-білоруській церковній традиції XVI–XVIII століть. Проаналізовано згадки про спів “по грецьку”: в творі «Exegeſis» Сильвестра Коссова, у дорожніх замітках Павла Алепського, сина Антиохійського патріарха Макарія, у передмові послухника Варнави до Манявського Ірмоля 1684 року тощо. Деякі історичні джерела залучено до музикознавчого дослідження вперше. Систематизовано коментарі і гіпотези науковців стосовно досліджуваних відомостей і фактів.

Ключові слова: україно-білоруська церковно-співацька традиція, грецький спів, історичні відомості.

Постановка проблеми. Церковні музичні рукописи – Ірмолої – беззаперечно свідчать про те, що у другій половині XVI – XVII століттях грецькі піснеспіви долучаються до Україно-білоруської церковної традиції і тримаються в богослужбовому репертуарі до кінця XVIII – початку XIX століття. Кожна десята співацька книга цього періоду (а в сумі понад 100 рукописів) містить грецькі співи [22]. Про їхнє східне походження говорять супровідні ремарки («*грецький*», «*по грецьку*»), а також грецький словесний текст, транскрибований кирилицею. При досить значній кількості музичних джерел, історичні відомості щодо співу по-грецьку трапляються нечасто. Як правило, це принагідні згадки в листах, у дорожніх замітках мандрівників, у полемічних творах того часу. Зібрані докупи, вони збагачують наші уявлення про феномен грецького співу в церковно-співацькій традиції східних слов'ян. Анонімні грецькі співи набувають індивідуальних рис, потрапивши в конкретні історичні обставини. **Мета статті** – зібрати і проаналізувати історичні відомості про грецький спів в україно-білоруській церковно-співацькій традиції, тим самим вписати його в історичний і релігійно-філософський контекст; систематизувати коментарі і гіпотези дослідників стосовно досліджуваних історичних джерел і фактів.

В українській гуманітарній науці досі немає спеціальної роботи, присвяченої збору, аналізу і систематизації історичних відомостей про грецький спів в україно-білоруській церковно-співацькій традиції, що зумовлює **актуальність нашого дослідження**. Причини відсутності такої необхідної праці – у складності завдання і недосконалої наявних систем пошуку і обробки інформації. Складність завдання полягає в тому, що неможливо наперед визначити матеріал дослідження, адже йдеться про принагідні згадки, які можуть трапитися і

трапляються в найрізноманітніших джерелах, які часто не мають жодного стосунку ні до церковного співу, ні до україно-грецьких культурних зв'язків. Історики, які опрацьовують архіви, часто обходять увагою подібні принагідні зауваження. Музикознавці ж, не маючи чітко визначених орієнтирів пошуку, усвідомлюють малу ефективність читання всіх без розбору архівів з надією натрапити на згадку про грецький спів. Сподіваємося, що в недалекому майбутньому, коли архівні джерела можна буде читати на сайтах архівних установ, автоматичний комп'ютерний пошук за ключовими словами дасть можливість досить швидко виявити необхідні музикознавцю документи. У світлі сказаного зрозуміло, що наше дослідження спирається на випадкову вибірку джерел, отже, воно завідомо не є вичерпним і завершеним.

Від середини XVI століття зберігся лист молдавського воєводи Олександра Лепушняну (Lăpuşneanu, †1568) до Львівського Успенського братства, в якому він запрошує дячків до Сучави навчатися сербському і грецькому співу: «Пришлете до нас чотыри дяки, млоденци добрыи, а мы их дамо на научение пения греческого и сербьского <...> одно штобы мели голоса добрыи, бо ис Перемышля також до нас посланы суть дякове на науку» [11, 141]. Вірогідно, після навчання дячки повернулися додому і мали нагоду запроваджувати спів по-грецьку у православних церквах Львова і Перемишля. Цей лист молдавського воєводи дає відповідь на запитання, де і як українські співаки опановували грецький спів, і вказує на шлях, яким східні пісенспіви рухалися на українські та білоруські землі з грецького Сходу. Датується лист 6 липня 1558 року. Відомо, що у 1558 році православні львів'яни посилали до воєводи Олександра послів із проханням допомогти відбудувати церкву Успіння Пресвятої Богородиці, яка згоріла у міській пожежі 1527 року. Молдавський господар не відмовив і став її ктиторм: виділяв значні кошти на будівництво і захищав православних львів'ян перед польським королем Сигізмундом Августом. Після відбудови і освячення він не полишав своїх турбот про Успенську церкву, через що її називали «волоською» [5, 50]. Постає питання, чи звучав у ній грецький спів?

Як відомо, у 1586 році за підтримки патріарха Антиохійського Іоакима засновано львівську братську греко-слов'янську школу і друкарню. Першим ректором школи був грек – архієпископ Еласонський Арсеній. Два роки (1586–1588) він викладав у ній грецьку мову і разом зі своїми учнями створив греко-слов'янську граматику, видану в львівській братській друкарні у 1591 році. Львівська братська школа стала провідним українським центром елліністики, її «Порядок шкільний» взяли за основу інші братські школи, а випускники забезпечували значний попит на православних вчителів і знавців грецької мови в Речі Посполитій протягом усього XVII століття. Протоієрей Д. Разумовський у своєму фундаментальному труді про церковний спів у Росії без посилання на джерело говорить про те, що архієпископ Арсеній у львівській братській школі вчив не лише грецькій мові, а й грецькому співу: «Грек Арсеній звичайно не міг викладати нічого більше, крім своєї рідної мови і свого вітчизняного співу, в якому відчували потребу учні та їхні головні керівники, православні братчики» [14, 114]. Ця гіпотеза Разумовського в музикознавстві стала «фактом», який переходить з одного дослідження в інше, проте будь-якого підтвердження того, що у львівській братській школі вчили грецькому співу, нам не трапилося. Немає подібних припущень і в працях істориків, присвячених життю і трудам Арсенія Еласонського [6, 24]. На нашу думку, поява уроків грецького співу у львівській братській школі – це резонансна подія не тільки для тогочасного Львова. Якби вона сталася, то свідчення цьому були би¹.

¹ Так само без посилання на джерело Д. Разумовський пише про те, що грецькому співу навчали згодом і в київському братському училищі: «У київському братському училищі також виклада-

Значна кількість греків у львівському братстві, як видається, також не стала запорукою того, що на богослужіннях Успенської братської церкви звучала греко-візантійська музика¹. У цьому переконає опис бібліотеки старшини львівського братства, грека Константина Медзапети (Мезапети, † 1650). З 1633 року він опікувався поліпшенням церковного співу, що засвідчено у протоколах засідань братства: «Пану Василю Буневському и пану Константину Медзапетѣ украшение пѣнія церковного рядѣ отданый естъ» [12, 91]. Так от, в описі бібліотеки Константина Медзапети згадуються: «книжка про гармонію, якась *Tabulatura musicae*, багато нот для партесного співу (73 різні партеси українських церковних служб, крім того, “різні партеси, зв’язані мотузками”), врешті п’ять книжок формату фоліо “друкованої музики”» [цит. за: 3, 11]. Як бачимо, грецьких музичних рукописів у зібранні Медзапети не було. У збереженому Реєстрі нотних зошитів львівської братської школи 1697 року згадується «Служба Грецкая на 8 голосов» [15, 64; 16]. Уточнення «на 8 голосов» однозначно вказує на те, що йдеться про партесну службу. В цілому Реєстр показує, що у львівській братській школі культивували партесний багатоголосний спів.

Супрасльський Ірмолой 1596–1601 років містить унікальні відомості про прямі україно-грецькі контакти у справі церковного співу в останній чверті XVI століття. Херувимській «Царгородській» пісні передує заголовок, у якому зазначено, що її записали від патріаршого співака 8 вересня 1583 року: «(Херувик – С. І.) царигородскій гласа третег[о] преположен от пѣвца патрияршег[о] на рускый [я]зык в року 1[5]83 сен[тября] и [8], зѣло красній»². Український історик І. Мицько висунув гіпотезу, що Царгородську Херувимську записав Феодор Касіянович, якого московський цар Іван Грозний послав до Константинополя вчити грецьку мову. У 1583 році він був у складі дипломатичної місії у константинопольського патріарха. Повертаючись до Москви, Касіянович певний час жив у західній Україні, де й мав нагоду поділитися своїми музичними «здобутками» [7, 94]. Грецький музикознавець Е. Макріс висунув гіпотезу, що патріаршим співаком, за яким записано Херувимську, був відомий співак, композитор і церковний діяч Феофаніс Карикіс [25, 208]. Феофаніс Карикіс походив з іменитої афінської родини. У 1577–1578 роках був протопсалтом (першим співаком) Великої Церкви Христа (Софійського собору) в Константинополі. У 1585 році обраний митрополитом Філіпуполя, у 1592 – Афіні. Як афінський митрополит приймав участь у константинопольському Соборі 1593 року, який визнав заснування Московського патріархату. Був екзархом константинопольського патріархату в Пелопоннесі. У лютому 1597 року став Вселенським патріархом, але невдовзі, 26 березня раптово помер.

У першій половині XVII століття спів по-грецьку в православних церквах Речі Посполитої засвідчує єпископ могилевський, мстиславський і оршанський, згодом київський митрополит Сильвестр Коссов. У його полемічному творі *Exegesis*, надрукованому в 1635 році, читаємо: «У латинській мові нам перш за все та потреба, щоб бідну Русь не звали глупою Руссю. “Учіться, говорить обманщик, по-грецьку, а не по-латині”. Порада добра, але корисна

лося знання грецької мови і церковного співу, а отже і того грецького розспіву, про поширення якого стільки піклувалося Львівське братство» [14, 114]. Як бачимо, вчений вважав, що тогочасне поняття церковний спів обов’язково включає в себе спів по-грецьку, що й стало підставою для гіпотези.

¹ Богослужбовий спів східної Православної Церкви називають візантійською музикою. Не зважаючи на те, що Візантійська імперія зникла з географічних карт ще в середині XV ст., у музикознавстві термін візантійська музика утримується до сьогодні, часто з уточненням греко-візантійська музика.

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, м. Київ (далі – ІР НБУВ), ф. І, № 5391, арк. 519.

в Греції, а не в Польщі, де латинська мова найбільш встигає. Поїде бідолаха русин на трибунал, на сейм, на сеймик, в міський або земський суд – без латини платить вини. Без неї ні судді, ні стряпчого, ні розуму, ні посла; але тільки придивляється то до того, то до іншого, витріщивши очі, як шуліка. Не потрібно нас спонукати до вивчення греки: дбаємо і про неї при латині, так що, дасть Бог, буде *Graeca ad Chorum, a lacina ad forum*¹. Не згадуємо про диспути: небагато в Польщі грецькою надиспутував би»². Наведений уривок засвідчує напругу, яка існувала в той час у Речі Посполитій, до якої входила значна частина україно-білоруських земель, щодо мовного питання. З початку XVII століття в умовах релігійно-політичної боротьби воно постало досить гостро.

Нагадаймо, що войовничий наступ католиків Речі Посполитої на православних увінчався проголошенням Уніатської Греко-Католицької Церкви на Берестейському соборі 1596 року. Перехід до унії чи вірність православ'ю означали вибір Шляху – східного (візантійського, православного) чи західного (римського, католицького). Східний вектор розвитку усвідомлювався православними як збереження власної релігійної, національної і культурної ідентичності. Протоіерей Г. Флоровський вважав, що «<...> з самого початку питання про Унію було поставлено, як питання культурного самовизначення. Унія означала самовключення в західну традицію. Це було саме релігійно-культурне західництво. І подолати Унію можна було тільки через вірність і міцність візантійським і патристичним переказами. Так саме і розуміли своє завдання перші борці за православ'я в кінці XVI і на початку XVII століття» [19, 41]. Отже, православні Речі Посполитої, потерпаючи від утисків католиків і уніатів, вбачали свій захист у відродженні візантійської релігійної і культурної спадщини. Результатом втілення цих ідей стало «грецьке відродження», що спостерігається на україно-білоруських землях в останню чверть XVI – першу половину XVII століття. Пожвавлення контактів із грецьким Сходом, створення шкіл із викладанням грецької мови, переклад, редагування і видання творів візантійських авторів, розвиток елліністичних студій, а також спів по-грецьку у церкві засвідчують його вагомість. В умовах релігійно-політичної боротьби православні Речі Посполитої ідентифікували себе через слов'янську і грецьку мови на противагу католикам і уніатам, яких ототожнювали з польською і латиною. У такій ситуації потрібно було обґрунтовувати необхідність вивчення латини та існування православних латинських шкіл, чому, зокрема, і присвячено цитований уривок твору Сильвестра Коссова. Разом з тим, пропозиція єпископа використовувати грецьку мову в церковному співі, а латину – в повсякденному житті («Грецька для хору, а латина для площі») є цінним свідченням сучасника щодо грецького співу в православній церкві.

Від середини XVII століття збереглися дорожні замітки архідиякона Павла Алепського, сина Антиохійського патріарха Макарія, який супроводжував батька в його подорожі до Росії. Шлях патріарха Антиохійського 10–20 липня 1654 року проходив через Україну, де він відвідав різні міста і монастирі, зокрема – Києво-Печерську Лавру. Павло Алепський описує лаврське богослужіння, зазначаючи, що співали не лише рідною мовою, а й по-грецьки, як у всіх великих монастирях: «Наш владика патріарх при співі увійшов у хорос, приклався до святих ікон і став на своєму патріаршому місці. Тоді вийшов диякон і виголосив ектенію на круглому помості (амвоні), що лежить серед хороса: “Помилуй нас, Боже, по велицей милості Твоїй”, “Ще молимося за отця, владика, патріарха Кір Макарія Антиохійського і архімандрита Йосифа, за гетьмана Зиновія і богохранимого царя Олексія”, але не згадав ім'я їх митрополита, тому що цей монастир самостійно управляється і нікому не підпорядковується.

¹ «Грецька для хору, а латина для площі» (переклад з латинської Ольги Зосим).

² В оригіналі польською: [4, 444.] В українському перекладі цит. за: [8, 110–111].

Потім вчинили відпуст, патріарх благословив присутніх і йому заспівали по-грецьки “Ісполла егі деспота”¹, бо в тутешніх великих монастирях зазвичай знають це напам’ять по-грецьки і співають, коли приїжджає до них патріарх» [13, 45].

У XVII–XVIII століттях грецький спів звучав у галицькому Великому (Манявському) Скиті. Його музичні рукописи містять багату колекцію грецьких піснеспівів. Відомо, що священнодиякон Феодосій, який запровадив у Великому Скиті греко-болгарський церковний спів, прийшов туди з молдавського монастиря Путна. Болгарська дослідниця Е. Тончева висунула припущення, що скитський ігумен Феодосій – це відомий путненський церковний піснетворець Феодосій Зотік. Ця гіпотеза виникла на підставі того, що в молдавських джерелах Зотік згадується як слов’янин [18, ч. I, 146–147]. Про скитського преподобного Феодосія наразі відомо, що народився він у селі Пітрич поблизу Галича, його духовним наставником був знаменитий афонський старець Іван Вишенський [17, 28]. Молдавські господарі були покровителями Манявського монастиря. За правління князя Василя Лупу (Lupu, 1634–1653), у 1648 році до скиту приєднано молдавський монастир Сучаву, а молдавський господар Георгій Гіка (Ghica, 1658–1659) подарував монастирю десятину врожаю міста Чернівці [18, ч. I, с. 135–137]. Наведені факти і гіпотези знову говорять про те, що Молдовлахія відіграла роль посередника у долученні русинів до греко-візантійської традиції церковного співу.

Разом з тим, традиція великоскитського співу має і безпосередньо греко-візантійське, а саме афонське коріння, що зазначено у «Предмові къ Боголюбивому пѣвцу» Манявського Ірмолая 1684 року [23, 126–129]. Співи з Афону приніс до обителі її засновник, преподобний Іов Княгиницький (1550–1621), який тривалий час жив на Святій горі в скитах і монастирях: «<...> житіє праведнѣ начавшаго, и преподобнѣ скончавшаго: (аще и повторе реку, преподобный отецъ нашъ Іовъ) яко пчела трудолюбивая, збираючи от разныхъ цвѣтовъ сладкопѣснвая словеса, въ святогорскихъ кыновьяхъ, по словеси пророка Давыда, коль сладка гортаны моему словеса твоя паче меда устомъ моимъ: Гды исхождаше усты его, оная пѣсн, святаго Дамаскина, о святѣй троїцы ненаситнѣ гранесе словяще, славлю отца і сина сылу і святаго духа пою владичество, и прочая во умѣ своемъ непрестая въ дны и в нощи славя, и якоже голубъ ко испустившему его ис ковчега, от святя горы вѣтв маслячную нося (житіа святыхъ отцевъ) насадию на пустыни при рѣцѣ Батирсѣ напаяючию, вздыханіемъ частымъ и слезными потоки, вспоминаючи часто пророка Давида, сѣющий слезамы, радостію пожнуть»² [facsimile: 18, ч. II, 8].

Наступна згадка про спів дає уявлення про його сприйняття монахами Великого скиту. Автор цитованої передмови – послушник Варнава – зазначає, що деякі монахи не розуміють «стародавній болгарський спів» – його гласи і мову: «но нѣцїи глаголют, не вѣми что и якимъ гласомъ и языкомъ поют...» [facsimile: 18, ч. II, с. 11]. Манявські Ірмолої двомовні: більшість піснеспівів мають церковнослов’янський текст, а частина – грецький, транскрибований кирилицею. На нашу думку, монахи не розуміли грекомовні співи, в яких зберігалася іноземна для них грецька мова, а їх ладова організація суттєво відрізнялася від східнослов’янської системи церковних гласів³. Отже, грецьку мову в кінці XVII століття розуміли далеко не всі послухники Великого Скиту, тип паче не всі могли співати по-грецьку. Повідавши про нарікання монахів, Варнава закликає їх бути смиренними і під час незрозумілого спі-

¹ Грец. Εἰς πολλὰ ἔτη, Δέσποτα; церковнослов. Многая літа, Владико.

² Центральна державна бібліотека Румунії, м. Бухарест, Ms. slav. № 10845 1684 року.

³ Значну кількість грекомовних співів авторизовано. Див. нашу статтю, подану до друку: Ігнатенко С. В. Атрибуція грецьких співів з українських і білоруських Ірмолоїв кінця XVI–XVIII століть.

ву молитися. Він обґрунтовує необхідність утримувати стародавній спів – на противагу католикам, які допустили в церковне богослужіння інструменти: «Сия книга именуемая осмогласное пѣніе, ірмолой, напѣлу болгарского, духовними отци соборнѣй церкви преданно и во вся дни пѣваемо во общее веселіе и утѣшеніе всѣмъ. Кто бо избраныи дерзнет, аггелское пѣніе до утѣшеній мирскихъ, временныхъ гибнущих наслажденій (но нѣціи глаголют, не вѣми что и яким гласомъ и языком поют, якобы унычижающе пѣніе болгарское стародавнее) ты же любымиче со страхом в церкви святой со вниманіемъ, аще не имаши дару того пѣти, мѣй непрестанную молитву Ісусову во устѣх своихъ, еже ест (Господи Ісусе Христе Сине Божій помилуй мя грѣшнаго), равень обращаешься вкупѣ съ поющими, и отступи от тебе духъ унинія и неприязни: Гдыж наша православная святая вѣсточная церковь отрынула не приймаючи от западныхъ теразнѣйшихъ учителей римскихъ сопѣлей сирѣч надимающих гласящих орган, але створенною рукою облюбенцемъ церкви святой восточной, кровію Христовою запечатлѣнной, своею цале працею телеснимъ органом духовнімъ, створителя своего усты бранными выхваляет; ты же любымиче аще имаши от Бога доброгласіе не сокрывай таланту гласа своего, хвали, пой усты возвиси глас яко трубу въ церкви несумѣнно на славословіе Господа своего, да насладишия по тым аггелской небесной музыки вѣчной на небесехъ» [facsimile: 18, ч. II, 11–12].

Звернімо увагу на те, що послушник Варнава закликає монахів Скиту творити Ісусову молитву: «мѣй непрестанную молитву Ісусову во устѣх своихъ, еже ест (Господи Ісусе Христе Сине Божій помилуй мя грѣшнаго), равень обращаешься вкупѣ съ поющими, и отступи от тебе духъ унинія и неприязни». В інших місцях передмови її автор посилається на відомого аскета-містика Іоанна Лествичника (грец. Ἰωάννης τῆς Κλίμακος; 525–595 (605) або 579–649): «якоже Іоанъ Лѣствицик рече, пѣніе отгонить уныніе егда утрудится умъ во молитвѣ, попушати его въ пѣніе» [facsimile: 18, ч. II, с. 6]; «И что вышше подоблет речи пѣніе столпъ крѣпости, оружіе непоколѣбымо ест пѣніе стезя права и лѣствица возводящая ко горнему Іерусалиму, свѣтлѣющемуся от всесвѣтящихся дорогоцѣнных камык» [facsimile: 18, ч. II, с. 10]. Наведені рядки засвідчують аскетичну ісихастську традицію Скиту, започатковану засновником обителі преподобним Іовом Княгиницьким. Це надзвичайно важливо, адже грецький спів у калофонічному стилі, представлений у Манявських музичних рукописах, має генетичний зв'язок із богослов'ям ісихазму [2].

Від другої половини XVIII століття зберігся грецький Осмогласник, який повертає нас до україно-молдавських зв'язків. Із заголовка рукопису дізнаємося, що грецький Осмогласник «перевів на російські ноти» монах Києво-Печерської лаври Каллістрат для братії Драгомирського монастиря у Молдавії 30 червня 1769 року: «Осмогласникъ греческій на російскіе ноти Кієвопечерскія Лавры Монахомъ Каллістратомъ преведенный, и от его жъ въ ползу хотящим греческому пѣнію обучатися въ м[о]н[а]стирѣ Драгомир[н]ѣ, уже третим и послѣднимъ преписаніемъ преписанный в Молдавіи [1]769 Іюня Л [30]»¹. Зазначені Каллістратом адресат рукопису і час його створення приводять до чернечого братства знаменитого старця преподобного Паїсія Величковського, яке перебувало у драгомирському монастирі Святого духа з 1763 по 1775 рік.

Преподобний Паїсій (Петро) Величковський (1722–1794) – син священника з українського міста Полтави. Петро розпочав навчання у київській духовній академії, але покинув заради чернечого життя. Був послушником Любечського, Медведівського і Києво-Пе-

¹ ІР НБУВ, ф. 306, № 40 П/ХVIII–18. Осмогласник Каллістрата видано: [9].

черського монастирів¹. У 1742 році перейшов до Молдовлахії, набуваючи духовного Досвіду в скитах Долгоуци, Трейтени і Кирнул. Через чотири роки продовжив подорож і дістався до Афона, де з часом прийняв сан священника і заснував Ільїнський скит. У 1763 році з чисельною братією повернувся до Молдавії й оселився у буковинському монастирі Драгомирна. Після приєднання Буковини до Австро-Угорщини Паїсієве братство перейшло спочатку до монастиря Секул, а згодом – у Нямц, де досягла розквіту книжна діяльність старця. Преподобний Паїсій створив бібліотеку духовного читання, видавши «Добротолюбіє»: твори Ісаака Сирина, Феодора Студита, Варсонофія, Григорія Палами, Максима Сповідника тощо. Його переклади з грецької творів святих Отців лишаються неперевершеними за точністю і виразністю викладу. Життя і діяння преподобного стали могутнім поштовхом до відродження православних монастирів і оновлення чернечого життя у Молдовлахії, Україні та Росії [10, 20].

Як уже зазначалося, братство преподобного Паїсія Величковського перебувало у драгомирнському монастирі Святого духа з 1763 по 1775 рік. З листа преподобного до кошового отамана Війська Запорозького Петра Калнишевського та Генерального писаря Івана Глоби 1768 року дізнаємося, що з Афону до Драгомирни у 1763 році прийшло 50 братів, а за п'ять років братство збільшилося утричі і налічувало вже 150 людей, більшість яких була українцями: «Цей монастир, який зветься Драгомирна, що знаходиться у пристойному для громади місці, був виділений нам благочестивим господарем Молдовлахійським та Преосвященним митрополитом, коли прийшли ми з п'ятдесятьма братами зі Святої Афонської Гори, у повне володіння зі всім майном, що належить до цього монастиря. Брати ж наші, як ті, що прийшли зі Святої Афонської Гори, так і ті, що тут до нас долучилися, кількість яких нині є сто п'ятдесят, живуть мирно, спокійно, підкоряючись заповідям Христовим. Більша частина з них походить з руського роду, а найбільше ж зі славнозвісного православного краю Запорозького» [10, 187–188]. Ці відомості підтверджують нашу гіпотезу про те, що грецький Осмогласник киянина Каллістрата 1769 року, «переведений» у київську нотацію, адресувався братам-слов'янам, які знали п'ятилінійну систему запису, адже саме її використовували в той час для богослужбового співу у них на батьківщині [1]. Наразі можна уточнити, що більшість цих братів-слов'ян була українцями.

У документальних джерелах згадується монах Києво-Печерської лаври Каллістрат Кармазинський. Про нього відомо лише те, що у 1742 році він відбув до Олександрівського монастиря у Петербурзі, де провів десять років [21, 55]. Можливо, після повернення додому він здійснив подорож у Молдавію, адже в часи перебування Паїсієвого братства у Драгомирні слава про «духівника Паїсія Малороса» стрімко ширилася по всіх православних землях.

Висновки. Історичні відомості проливають світло на феномен грецького співу в Україно-білоруській церковно-співацькій традиції. Вони дають можливість з'ясувати шляхи, якими грецький спів потрапив на українські та білоруські землі з грецького Сходу – вони пролягали через Болгарію і Молдовлахію; відповісти на питання, де і як українські співаки

¹ У Києво-Печерській лаврі Величковський співав на криласі, про що дізнаємося з його автобіографії: «Приходячи на вечірню та утрєню, я завжди стояв за правим криласом, слухаючи церковне правило. І ось, одного разу, перед святим і Великим постом, коли я стояв у церкві на звичному місці, до мене підійшов канонарх і сказав, що мене кличе отець уставник. Розмірковуючи про те, що він мені скаже, я злякався, а коли підійшов і поцілував його правицю, він звелів мені ходити на крилас. Почувши це, я дуже налякався і сказав йому, що повний невіглас у співі, на що він відповів: – Якщо не зможеш ти співати, то, принаймні, читатимеш, що тобі скажуть. Отже, не в змозі противитися його наказу, хоча й без бажання, я ходив відтоді на правий крилас і трохи, по своїй силі, співав, що вмів, і іноді читав Часослов, а ще іноді канони. Також я читав канони, коли для прочан відправлялися параклісиси, а також акафісти та інше, що мені веліли, робив з радістю» [10, 127–128].

опанували грецький спів; підняти питання щодо причин його появи і розповсюдження; зрозуміти, як його сприймали, яке місце він займав у свідомості віруючих і суспільно-релігійному житті; простежити вплив запозичених східних співів на подальший розвиток україно-білоруської церковно-співацької традиції. Деякі історичні відомості залучено до музикознавчого дослідження вперше. Виявлення і опрацювання нових джерел інформації є перспективним завданням подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ЛІТЕРАТУРИ І ДЖЕРЕЛ

1. Ігнатенко Є. Грецький Осмогласник Каллістрата у контексті православної співацької книги // Часопис Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського. Київ, 2011. № 1 (10). С. 55–63.
2. Ігнатенко Є. Ісихазм і грецький спів на українських і білоруських землях у другій половині XVI–XVII ст. // Науковий вісник НМАУ ім. П. І. Чайковського: Наукові діалоги з Н. О. Герасимовою-Персидською. Київ, 2017. Вип. 119. С. 148–169.
3. Ісаєвич Я. Братства й українська музична культура XVI–XVIII століть // КАЛОΦΩΝΙΑ / KALORHONIA : науковий збірник статей і матеріалів з історії церковної монодії та гимнографії. Львів: видавництво ЛБА, 2002. Число 1. С. 8–18.
4. Коссов С. Exegesis // Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. Ч. 1. Т. VIII. Вып. 1: Памятники литературной полемики православных южно-руссос с протестантами и латино-униатами в Юго-западной Руси за XVI и XVII стол. Киев: Лито-типография Акц. Об. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1914. С. 422–447.
5. Луцык Р. Храм Успения Богородицы во Львове // Юбилейный сборник в память 350-летия львовского Ставропигиона. Ч. II. Временник. Научно-литературные записки львовского Ставропигиона на 1936 и 1937 годы. Львов: Ставропигийский институт во Львове, 1937. С. 48–51.
6. Маштафаров А., Флоря Б. Арсений Элассонский // Православная энциклопедия. Москва, 2001. Т. 3. С. 442–446.
7. Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). Київ: Наукова думка, 1990. 191 с.
8. Німчук В. Вінницький осередок освіти у XVII ст. // Українська мова, 2009. № 1. С. 109–112.
9. Осмогласник Каллістрата з молдовського монастиря в Драгомирні. 1769 рік. Розшифрування нотних і словесних текстів Я. Михайлюк, О. Цалай-Якименко. Полтава – Київ – Львів, 2005. 102 арк., IX с.
10. Паїсій Величковський, прп. «Повість про святий собор» та маловідомі листи. Упорядкування, передмова, наукова розвідка та коментарі Шумила С. В. Київ: Видавничий відділ Української Православної Церкви, 2016. 207 с.
11. Письма Молдавского господара Александра к Львовскому братству // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России: собранные и изданные Археографической комиссией. Ред. Н. Костомаров. Санкт-Петербург: Изд. археографической комиссии, 1863. Т. 1: 1361–1598. 322 с.
12. Протоколы заседаний Львовского Ставропигиального братства 1599–1650 гг. // Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. Ч. 1. Т. XI: Акты, относящиеся к истории Львовского Ставропигиального братства. Киев: Типография Императорского Университета св. Владимира Акц. О-ва печ. и изд. дела Т. Н. Корчак-Новицкого, 1904. С. 58–163.

13. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. Перевод с арабского Г. Муркоса (по рукописи Московского Главного Архива Министерства Иностранных Дел). Вып. 2. От Днестра до Москвы. Москва: Университетская типография, 1897. 202 с.
14. Разумовский Д., прот. Церковное пение в России. Москва: Тип. Т. Рись, 1867. Вып. 1. С. 1–136.
15. Реестр нотных тетрадей, принадлежащих Львовскому Ставропигиальному братству, 1697 г. // Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. Ч. 1. Т. XII: Акты, относящиеся к истории Львовского Ставропигиального братства (продолжение). Киев: Типография Императорского Университета св. Владимира Акц. О-ва печ. и изд. дела Т. Н. Корчак-Новицкого, 1904. С. 62–71.
16. Реестр нотних зошитів, що належали Львівському Ставропігiальному братству, 1697 р. // Українське музикознавство. Київ: Музична Україна, 1971. Вип. 6. С. 245–251.
17. Сіреджук П. Відомі й невідомі сторінки скрижалей Манявського Скиту // Карпати: людина, етнос, цивілізація. Івано-Франківськ: Плай, 2011. Вип. 3. С. 27–34.
18. Тончева Е. Манастирът Голям Скит – школа на «болгарский распев». Скитски «болгарски» Ирмолози от XVII–XVIII в. В 2-х ч. София: Музыка, 1981.
19. Флоровский Г. Пути русского богословия. Третье издание с предисловием прот. И. Мейендорфа. Paris: YMCA-PRESS, 1983. 600 с.
20. Четвериков С. Молдавский старец Паисий Величковский, его жизнь, учение и влияние на православное монашество. Минск: Издательство Свято-Елизаветинского монастыря, 2006. 375 с.
21. Чудінова І. Клирошани-українці Олександро-Невського монастиря (до питання ролі українських впливів на становлення петербурзької культури) // 3 історії української музичної культури. Київ, 1991. С. 53–63.
22. Ясиновський Ю. Українські та білоруські нотолінійні Ирмолої 16–18 століть. Каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження. Львів: Місіонер, 1996. 624 с.
23. Ясиновський Ю. Передмови Манявських ірмолоїв // Українська музика. Львів, 2014. Число 1 (11). С. 122–129.
24. Δημητράκοπουλος Φ. Α. Αρσένιος Ελλασσόνος (1550–1626): Βίος και έργο. Συμβολή στη μελέτη των μεταβυζαντινών λογίων της Ανατολής [Διδακτορική διατριβή]. Αθήνα, 1984. 238 σ.
25. Makris E. Χερουβικόν «πολίτικον». Μία πρώτη «μεταγραφή» έλληνικοῦ έκκλησιαστικοῦ μέλους // Psaltike. Neue Studien zur Byzantinischen Musik: Festschrift für Gerda Wolfram. Wien, 2011. P. 205–218.

REFERENCES

1. Ignatenko, Ye. (2011), Kallistrat's Greek Oktoechos in the Context of the Orthodox chant books, *Journal of Tchaikovsky National Music Academy of Ukraine [Grec'kyj Osmoglasnyk Kallistrata u konteksti pravoslavnoyi spivacz'koyi knygy, Chasopys Nacional'noyi muzychnoyi akademiyi Ukrayiny imeni P. I. Chajkovs'kogo*, Kyiv, no. 1 (10), pp. 55–63. [in Ukrainian]
2. Ignatenko, Ye. (2017), Hesychasm and Greek chant at Ukrainian and Belarusian lands in the second half of the 16th – 17th c., *Scientific Review of Ukrainian National Tchaikovsky Academy of Music [Isyxazm i grec'kyj spiv na ukrayins'kyx i bilorus'kyx zemlyax u drugij polovyni XVI–XVII st., Naukovyy visnyk NMAU im. P. I. Chajkovs'koho*, Kyiv, issue 119, pp. 148–169. [in Ukrainian]

3. Isayevych, Ya. (2002), *Brotherhoods and Ukrainian music culture of the XVI–XVIII centuries, KALOFONIA / KALOPHONIA: Wissenschaftlicher Sammelband aus der Geschichte der Kirchlichen Monodie und Hymnographie [Bratstva j ukrayins`ka muzychna kul`tura XVI–XVIII sto-lit`, KALOFONIA / KALOPHONIA: naukovyj zbirnyk statej i materialiv z istoriyi cerkovnoyi monodiyi ta gymnografiyi, Lviv, issue 1, pp. 8–18. [in Ukrainian]*
4. Kossov, S. (1914), *Exegesis, Archive of Southwestern Russia [Exegesis, Arhiv Yugo-Zapadnoy Rossii, in Polish], Kiev, part 1, vol. 8, pp. 422–447. [in Russian]*
5. Lutsyk, R. (1937), *The Church of the Virgin's Assumption in Lviv, Anniversary Collection in Commemoration of the 350th Anniversary of Lviv Stavropigion. Part II. The Temporary. Scientific and Literary Notes of Lviv Stavropigion for 1936 and 1937 [Hram Uspeniya Bogoroditsyi vo Lvove, Yubileyniy sbornik v pamyat 350-letiya Lvovskogo Stavropigiona. Ch. II. Vremennik. Nauchno-literaturnye zapiski Lvovskogo Stavropigiona na 1936 i 1937 godyi, in Russian], Stauropegeion Institute in Lviv, pp. 48–51. [in Russian]*
6. Mashtafarov, A., Florya, B. (2001), *Arsenius of Ellasson, Orthodox Encyclopedia [Arseniy Ellassonskiy, Pravoslavnaya entsiklopediya, Moscow, vol. 3, pp. 442–446. [in Russian]*
7. Mytsko, I. (1990), *Ostroh Slavic-Greek-Latin Academy (1576–1636) [Ostroz`ka slov'yano-greko-latyns`ka akademiya (1576–1636), Kyiv, 191 p. [in Ukrainian]*
8. Nimchuk, V. (2009), *The Vinnytsia center of education in the XVII century, Ukrainian Language [Vinnycz`kyj oseredok osvity u XVII st., Ukrayins`ka mova, no. 1, pp. 109–112. [in Ukrainian]*
9. *Oktoechos of Kallistrat from the Moldavian Monastery in Dragomirna, 1769 (2005) [Osmoglasnyk Kallistrata z moldovs`kogo monastyrya v Dragomyrni. 1769 rik]. Decoding of musical and verbal texts Ya. Mykhailuk, O. Tsalay-Yakymenko, Poltava–Kyiv–Lviv, 102 p. [in Ukrainian]*
10. Paisius Velichkovsky (2016), *“Story about the holy cathedral” and little-known letters [«Povist` pro svyatyj sobor» ta malovidomi lysty], Ordering, Preface, Scientific research and Comments by Shumylo, S., Kyiv, 207 p. [in Ukrainian]*
11. *Letters from the Moldavian sovereign Alexander to the Lvov brotherhood (1863), Acts Relating to the History of Southern and Western Russia: Compiled and Published by the Archaeographic Commission [Pisma Moldavskogo gospodarya Aleksandra k Lvovskomu bratstvu, Aktyi, odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii: sobrannyye i izdannyye Arheograficheskoyu komissiiyu], ed. N. Kostomarov, Saint Petersburg, vol. 1: 1361–1598, 322 p. [in Russian]*
12. *Meetings' Protocols of the Lviv Stauropegeion Brotherhood of 1599–1650 (1904), Archive of Southwestern Russia [Protokolyi zasedaniy Lvovskogo Stavropigialnogo bratstva 1599–1650 gg., Arhiv Yugo-Zapadnoy Rossii], Kiev, part 1, vol. 11, pp. 58–163. [in Russian]*
13. *The Travels of the Patriarch Macarius of Antioch to Russia in the middle of the 17th century written by his Son and archdeacon Paul of Aleppo (1897), [Puteshestvie antiohiyskogo patriarha Makariya v Rossiyu v polovine XVII veka, opisannoe ego synom, arhidiakonom Pavlom Aleppskim], translation from Arabic of G. Murkos, issue 2: From the Dniester to Moscow, Moscow, 202 p. [in Russian]*
14. Razumovsky, D. (1867), *Church Singing in Russia [Tserkovnoe penie v Rossii], Moscow, issue 1, pp. 1–136. [in Russian]*
15. *Register of musical notebooks belonging to the Lviv Stauropegeion Brotherhood, 1697 (1904), Archive of Southwestern Russia [Reestr notnyih tetradey, prinaldezhashchih Lvovskomu Stavropigialnomu bratstvu, 1697 g., Arhiv Yugo-Zapadnoy Rossii], Kiev, part 1, vol. 12, pp. 62–71. [in Russian]*
16. *Register of musical notebooks belonging to the Lviv Stauropegeion Brotherhood, 1697 (1971), [Reyestr notnyx zoshytiv, shho nalezhaly L`vivs`komu Stavropigial`nomu*

bratstvu, 1697 r., *Ukrainian Musicology [Ukrayins`ke muzykoznavstvo]*, Musical Ukraine, Kyiv, issue 6, pp. 245–251.[in Ukrainian]

17.Siredzhuk, P. (2011), *Known and unknown pages of Manyavsky Skyt tablets, The Carpathians: Populace, Ethnos, Civilization [Vidomi j nevidomi storinky skryzhalej Manyavs`kogo Skytu, Karpaty: lyudyna, etnos, cyvilizaciya]*, Play, Ivano-Frankivsk, vol. 3, pp. 27–34.[in Ukrainian]

18.Toncheva, E. (1981), *The Velikij Skit (Skit Mare) Monastery – a School of «Bolgarskij Rospev»*. «Bolgarski» Heirmologia of the 17th – 18th centuries from the Skit Monastery [Manastir't Golyam Skit – shkola na «bolgarskiy rospev». Skitski «bolgarski» Irmoloji ot XVII–XVIII v.], in 2 vol., Music, Sofia.

19.Florovsky, G. (1983), *The Ways of Russian Theology [Puti russkogo bogosloviya]*, the third edition with preface of I. Meyendorf, YMCA-PRESS, Paris, 600 p.[in Russian]

20.Chetverikov, S. (2006), *Moldavian Elder Paisius Velichkovsky. His life, teaching and influence on Orthodox monasticism [Moldavskiy starets Paisiy Velichkovskiy, ego zhizn, uchenie i vliyanie na pravoslavnoe monashestvo]*, Minsk, 375 p.[in Russian]

21.Chudinova, I. (1991), *Church singers Ukrainians of Alexander Nevsky Monastery (to the question of the role of Ukrainian influences on the formation of St. Petersburg's culture), From the History of Ukrainian Musical Culture [Klyroshany-ukrayinci Oleksandro-Nevs`kogo monastyrya (do pytannya roli ukrayins`kyy vplyviv na stanovlennya peterburz`koyi kul`tury), Z istoriyi ukrayins`koyi muzychnoyi kul`tury]*, Kyiv, pp. 53–63.[in Ukrainian]

22.Yasynovs'kyi, Yu. (1996), *Ukrainian and Belarusian staff-notated Heirmologia of the 16th – 18th centuries. Catalogue and paleographical study [Ukrayins'ki ta bilorus'ki notoliniyni Irmoloyi 16–18 stolit'. Kataloh i kodykolohichno-paleohrafichne doslidzhennya]*, Lviv, 624 p.

23.Yasinovsky, Yu. (2014), *Heirmologia of Manyava's Prefaces, Ukrainian Music [Peredmovy Manyavs`kyy irmoloyiv, Ukrayins`ka muzyka]*, Lviv, no. 1 (11), pp. 122–129.[in Ukrainian]

24.Δημητρακόπουλος, Φ. (1984), *Αρσένιος Ελλασσόνος (1550–1626) : Βίος και έργο. Συμβολή στη μελέτη των μεταβυζαντινών λογίων της Ανατολής [Διδακτορική διατριβή, Αθήνα, 238 ζ.*[in Greek]

25.Makris, E. (2011), *Χερουβικόν «πολίτικόν». Μιά πρώτη «μεταγραφή» Έλληνικοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ μέλους*, Psaltike. Neue Studien zur Byzantinischen Musik: Festschrift für Gerda Wolfram, Wien, pp. 205–218.[in Greek]

Стаття надійшла до редакції 17.03.2018 р.

Y. IGNATENKO

<https://orcid.org/0000-0001-8048-2991>

HISTORICAL INFORMATION ABOUT GREEK CHANT IN THE UKRAINIAN AND BELARUSIAN CHURCH TRADITION (XVI – XVIII CENTURIES)

Relevance of the study. Approximately 10 % of the Ukrainian liturgical musical manuscripts of the 16th – 18th centuries contains the tunes accompanied with the remark 'Greek'. In the Ukrainian humanitarian science there is still no special work devoted to the collection, analysis and systematization of the historical information about Greek chant in the Ukrainian and Belarusian church tradition. The reasons for the absence of such research are the complexity of the task and the

imperfection of the existing systems for information searching. **The main objective of our study** is to present some historical information shedding light on the phenomenon of Greek chant in the Ukrainian and Belarusian church tradition of the 16th–18th centuries presented. **Methodology.** The Moldavian governor Alexander Lăpușneanu's letter to the Lviv Assumption Brotherhood, the polemic essay "Exegesis" of Sylvester Kosov, "The Travels of the Patriarch Macarius of Antioch written by his Son and archdeacon Paul of Aleppo", the Barnaba's Preface to the Heirmologion of the Manyava Skete 1684, the remarks of the Heirmologion of Suprasl 1601 and the Oktoechos of Kallistrat 1769 were analyzed. Some sources added to the musicological study for the first time.

Results and their significance. The historical information enables us:

- to find out the ways in which Greek chant was brought to the Ukrainian and Belarusian lands from the Greek East – they ran through Bulgaria and Moldovlakhia;
- to answer the questions, where and how the Ukrainian singers mastered Greek chant;
- to raise the question about the reasons for the Greek chant's appearance and spread;
- to understand how the Greek chant was perceived, what place it occupied in the religious and social life;
- to trace the influence of the borrowed eastern chants on the further development of the Ukrainian and Belarusian church tradition.

The scholars' comments and hypotheses concerning the historical sources and facts were systematized, some hypotheses have been confirmed.

Keywords: Ukrainian and Belarusian church tradition, Greek chant, and historical information.

Е. В. ИГНАТЕНКО

<https://orcid.org/0000-0001-8048-2991>

ИСТОРИЧЕСКИЕ СВЕДЕНИЯ О ГРЕЧЕСКОМ ПЕНИИ В УКРАИНО-БЕЛОРУССКОЙ ЦЕРКОВНОЙ ТРАДИЦИИ (XVI – XVIII ВЕКА)

В украинской гуманитарной науке до сих пор нет специальной работы, посвященной сбору, анализу и систематизации исторических сведений о греческом пении в украино-белорусской церковно-певческой традиции, что обуславливает **актуальность нашего исследования**. Причины отсутствия такого труда – в сложности задачи и несовершенстве имеющихся систем поиска и обработки информации. В нашей статье представлены некоторые исторические сведения, проливающие свет на феномен греческого пения в украино-белорусской церковной традиции XVI – XVIII веков. Применен **метод анализа и синтеза**. Объектом анализа стали: письмо молдавского воеводы Александра Лэпушняну Львовскому Успенскому братству, полемическое сочинение «Exegesis» Сильвестра Коссова, путевые заметки архидиакона Павла Алепского, сына Антиохийского патриарха Макария, предисловие послушника Варнавы к Манявскому Ирмолюю 1684 года, заголовки Супрасльского Ирмоля 1601 года и Осмогласника Каллистрата 1769 года и др. Некоторые исторические сведения привлечены к музыковедческому исследованию впервые.

Результаты и выводы. Исторические сведения дают возможность:

- выяснить пути, по которым греческое пение было принесено на украинские и белорусские земли с греческого Востока – они пролегали через Болгарию и Молдовлахию;
- ответить на вопрос, где и как украинские певцы осваивали греческое пение;
- поднять вопрос о причинах его появления и распространения;

- понять, как его воспринимали, какое место он занимал в сознании верующих и общественно-религиозной жизни;
- проследить влияние заимствованных восточных песнопений на дальнейшее развитие украинно-белорусской церковно-певческой традиции.

Систематизированы комментарии и гипотезы ученых относительно исследуемых исторических источников и фактов, некоторым гипотезам найдено подтверждение.

Ключевые слова: украинно-белорусская церковно-певческая традиция, греческое пение, исторические сведения.

Євгенія Ігнатенко, кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри теорії музики Національної музичної академії України ім. П.І. Чайковського (Київ).

Yevgeniya Ignatenko, PhD, assistant Professor of Ukrainian National Tchaikovsky Academy of Music (Kyiv).

e-mail: evgeniaopus31@gmail.com